

Звід місцевих законів західних

губерній як пам'ятка
кодифікації цивільного
законодавства
на українських землях

О. Є. Блажівська

кандидат юридичних наук, доцент кафедри інтелектуальної власності Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню цивільного права західних губерній Російської імперії відповідно до Зводу місцевих законів 1837 року. Визначено передумови та джерела кодифікації цивільного права. Проведено аналіз основних інститутів речового, зобов'язального та спадкового права.

Ключові слова: Звід місцевих законів західних губерній, кодифікація законодавства, цивільне право західних губерній Російської імперії.

Статья посвящена исследованию гражданского права западных губерний Российской империи в соответствии со Сводом местных законов 1837 года. Определены предпосылки и источники кодификации гражданского права. Проанализировано основные институты вещественного, обязательственного и наследственного права.

Ключевые слова: Свод местных законов западных губерний, кодификация законодательства, гражданское право западных губерний Российской империи.

Article deals with research the civil law of western provinces of Russian Empire under the Local law code 1837 year. The backgrounds and

sources of civil law codification are determined. The main institutions of property, liability and inheritance law are analyzed.

Keywords: *Local law code of the western provinces, Codification, civil law of western provinces of Russian Empire.*

Звід місцевих законів західних губерній (далі – Звід 1837 року) є важливим джерелом знань вітчизняного цивільного права, тому що його можна вважати останньою спробою кодифікації українського цивільного законодавства у складі Російської імперії, оскільки в подальшому така ідея відпала внаслідок поширення на українських землях загальноросійського законодавства з незначним вкрапленням спеціальних місцевих норм. Разом з тим Звід дає уявлення про стан розвитку правового регулювання цивільних відносин в західних губерніях Російської імперії в першій третині XIX ст. та розкриває динаміку його зміни в контексті історичної перспективи. Вказане означає актуальність досліджень Зводу 1837 року.

Ще до революції 1917 року Звід 1837 року став об'єктом уваги науковців О. Е. Нольде та М. Я. Пергамент, яким ми і завдячуємо введенням його в науковий обіг. Серед радянських учених цей кодифікований акт у своїх роботах досліджували В. Д. Месяц, А. Б. Дубровіна, А. П. Ткач. Вітчизняна правнича доктрина розглядає Звід 1837 року або з точки зору історичного розвитку цивільного права лівобережної України (О. М. Коросташов, О. В. Клименко), або як етап генези окремих інститутів цивільного права (О. І. Нелін). Отже, слід констатувати відсутність комплексного дослідження Зводу 1837 року як пам'ятки кодифікації цивільного законодавства. Завданням цієї статті є визначити формальні та ма-

теріальні джерела кодифікації і розкрити особливості речового, зобов'язального та спадкового права Зводу 1837 року.

Для розуміння причин та значення Зводу 1837 року насамперед слід розкрити соціально-економічні та політичні умови, в яких він створювався. Так, визначальною у цей період була криза феодально-кріпосницького ладу і формування елементів нових, капіталістичних відносин. Факторами, які найбільше сприяли розвиткові економіки України, стали технічний переворот і переростання мануфактурного виробництва у промислове, виникнення нових міст, розвиток торгівлі тощо. Кріпосництво об'єктивно гальмувало формування нового соціально-економічного устрою [1, с. 39]. Також слід враховувати, що в першій половині XIX ст. українську національну державність було знищено і Україна на становищі колонії входила до складу Російської імперії з її могутнім централізованим бюрократичним апаратом. Тому всі роботи щодо кодифікації українського права велися паралельно та у зв'язку з кодифікацією права Російської держави під гаслом упорядкування та уніфікації норм, що діяли в Лівобережній і Правобережній Україні, максимального зближення правових систем України і Росії шляхом поширення на Україну загальноімперського законодавства та усунення місцевих особливостей у застосуванні права [2, с. 571-572].

Таким чином, створення Зводу 1837 року було для Російської імперії одним з кроків усунення проблеми єдності правового регулювання на територіях західних губерній у поєднанні з традиціями, що історично склалися на цих територіях [3, с. 16]. Власне цим і пояснювали нагальну потребу систематизації права західних губерній О. Е. Нольде та М. Я. Пергамент [4, с. III]. Так, основним джерелом права був Литовський

Статут (в редакції 1588 р.). У містах довгий час діяло т. зв. магдебурзьке право, комплекс норм німецького (саксонського) міського права. При цьому багато положень Статуту було доповнено нормами, привнесеними сеймом Речі Посполитої. До всіх цих різномірних і різночасних норм приєдналися нові нормативно-правові акти російської влади.

Отже, перелік формальних джерел Зводу 1837 р. фактично повторюють джерела попередніх кодифікацій «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. та «Зібрання малоросійських прав» 1807 р. Однак при цьому слід вказати на суттєві зміни, що стосувалися співвідношення норм місцевого та загальноросійського права. По-перше, місцеве право в досліджуваній пам'ятці використовувалося як другорядне, і за планом кодифікаторів було тільки вкрапленням у систему загальноімперського законодавства [5, с. 10]. По-друге, на початку тридцятих років XIX ст. щорічно видавалась значна кількість указів, які скасовували ті чи інші особливості місцевого права. Загальна кількість таких актів постійно збільшувалась, а тому за час роботи над кодифікацією система права західних губерній значно змінилась. На початку роботи вона була широким зібранням цілісних залишків попередніх епох, з яких на кінець залишились тільки уламки [6, с. 133]. Хоча самі автори Зводу 1837 р. відзначали, що закони цивільні та закони цивільного судочинства не зазнали значних змін, тому що «они ни в чем не прикасаются к существу верховного обладания, утверждали связь нового порядка с прежним и скрепляли ее узлами собственности и частных выгод» [7, с. 33]. По-третє, на момент досліджуваної кодифікації права західних губерній вже була завершена робота зі створення та опубліковано Звід законів Російської імперії 1832 р., що мало зна-

чний вплив як на зміст, так і на структуру Зводу 1837 р. Так, вже в § 1 зроблено посилання на Звід законів Російської імперії 1832 р. та зазначено, що «законы в Империи действуют или единообразно в общей их силе, или с местными в некоторых их частях изменениями» [8, с. 252]. Більше того, у самому Зводі законів Російської імперії містив велику кількість спеціальних норм та винятків для західних губерній, що знайшло своє відображення в додатку до § 4 Зводу 1837 р.

З 1826 року питання систематизації права в Російській імперії як загальноімперського, так і місцевого було покладено на друге відділення Власної його імператорської величності канцелярії, в складі якого і було підготовлено та опубліковано у 1837 р. Звід місцевих законів західних губерній Російської імперії. У 1838 році проект Зводу затвердила Державна рада Російської імперії, але статусу чинного джерела він так і не набув [8, с. 319]. У середині XIX ст. відбувається вольове втручання імперського уряду в процес розвитку цивільного права України. Указом Сенату від 25 червня 1840 р. було скасовано дію норм Статутів Великого Князівства Литовського на Правобережній Україні, а 4 березня 1843 р. на Лівобережній Україні [10, с. 19]. Натомість протягом 1840-1842 років на територіях український земель було поширено дію Зводу законів Російської імперії.

Ураховуючи окреслені соціально-економічні чинники та специфіку взаємодії формальних джерел варто зауважити, що Звід 1837 р. не став, та і не міг стати настільки повним виразником особливостей українського цивільного права, як його попередники 1747 та 1807 рр. Тому слід визнати справедливою критику О. Е. Нольде, який усвідомлюючи історико-правове та навіть прикладне значення досліджуваної пам'ятки, вказував

на її недоліки як акта кодифікації місцевого права західних губерній. По-перше, при кодифікаційній роботі втратилося багато дрібних штрихів місцевого права, які теж доповнювали картину, а самий факт існування зводу унеможливує звернення до всієї повноти колишніх джерел права для відновлення змісту закріплених норм. По-друге, цивільні закони, у багатьох випадках, виглядають як зібрання абсолютно розрізних правил, якихось шматочків, з яких навіть не можна визначити, чи є вони уламками розбитого цілого або ж самостійними, але ще незавершеними величинами, незібраними воедино. По-третє, при розмежуванні місцевого і загальноімперського права межі були проведені на шкоду першому. По-четверте, в кодексі простежується низка норм, які офіційно не скасовані, але фактично втратили своє застосування: наприклад, правило, відміна якого прямо не виражена в пізнішому акті, мало бути вміщене у Зводі ... «те явище, яке ним визначалося, вже абсолютно зникло з життя». З іншого боку, все те, що не було записано де-небудь в старовинних законах, а застосовувалося як звичаєве право або було розвинене практикою, повинно було відпастися при кодифікації. По-п'яте, у Зводі немає жодних норм, які б регулювали співвідношення місцевих і загальних законів за територією їх дії та правил усунення колізій між ними [6, с. 204-223].

Хоча Звід 1837 року не набув статусу офіційного нормативно-правового акта, однак залишається видатною пам'яткою кодифікації цивільного права на українських землях, значення якого можна розкрити такими міркуваннями. Насамперед, окремі положення Зводу 1837 р. стали джерелом спеціальних статей для Полтавської і Чернігівської губерній, вміщених в т. X Зводу законів Російської імперії 1842 р. видання [11, с. 10], отри-

мавши таким чином формальне визнання та практичне застосування. У той же час, Звід 1837 року в цілому не позбавлений практичної значущості, оскільки як авторитетне джерело діючого на території України права в першій половині XIX ст. слугував безцінним джерелом при тлумаченні, розкриваючи походження та сутність відповідних правових інститутів [4, с. XII]. Також Звід 1837 року відіграв свою роль у збереженні особливостей правового регулювання цивільних відносин на території Полтавської і Чернігівської губерній, які продовжували існувати до самого краху Російської імперії [12, с. 60]. Серед норм місцевого права, що зберігалися слід назвати такі: це і більш жорстка санкція за порушення майнових і особистих прав, ніж у Зводі законів Російської імперії: і такі різновиди дарування, невідомі російському праву, як дарування у власність, у тимчасове і довірче користування, із збереженням дарувальнику права користування з подарованого ним майна довічно або протягом визначеного дарчим записом часу, та ін. [13, с. 91]. Крім того, Звід 1837 року виражає стан розвитку українського цивільного права на початку XIX ст. та зміни, які в ньому відбулись у відповідний історичний період. У цьому контексті досліджувана кодифікація є неоціненним джерелом наукового пізнання українського цивільного права.

Структура Зводу 1837 року цілковито відрізняється від попередніх спроб кодифікації українського цивільного права, що зумовлено збільшенням впливу загальноросійського права. Так, звід складається з трьох частин: закони про стани; закони цивільні; закони про судовий порядок, судочинство і про заходи цивільних стягнень. Власне цивілістична складова охоплює собою п'ять книг: «о правах и обязанностях семейственных»; «о порядке приобретения и укрепле-

ния прав на имущества вообще»; «о порядке приобретения и укрепления прав на имущества в особенности»; «об обязательствах по договорам»; «о производстве дел бесспорном порядком исполнительным». Таким чином, структурні частини Зводу розташовані за зразком Зводу законів Російської імперії: частина перша, у внутрішньому її розподілі, відповідає Тому IX загального Зводу; частина друга – першим п'яти книгам Тому X Законів цивільних; частина третя – наступним двом книгам того ж Тому. Відступ від цього загального правила був допущений тільки в тих, небагатьох, випадках, де детальний розвиток місцевого законодавства або властиві йому особливості цього вимагали.

Система речового права багато в чому збігалась із загальноросійським правом, тому на територію західних губерній передбачалось поширення значної частини норм Загального Зводу цивільних законів Російської імперії. Так, об'єктом речового права визнавалось майно, яке в свою чергу поділялось на рухоме та нерухоме, подільне та неподільне (§ 388). Спеціальними правилами визначався перелік майна, яке належало до набутого чи родового (§ 390, 391). При цьому встановлювався виняток із загального правила, що рухомі речі та грошовий капітал вважаються набутими, окрім майна, переданого як «приданое, законным образом обеспеченное» (§ 392). Крім того, за суб'єктом майно поділялось на державне, належне різного роду установам, а також приватне.

Більш оригінальні риси має система речових прав місцевого права, якщо порівнювати її із загальноцивільними, але і в цих інститутах простежується значна схожість, яку слід пояснювати частково нерозвиненістю як українського, так і російського цивільного права, частково ж спільністю вихідних принципів [6,

с. 154]. Володіння розглядалось як елемент права власності, а також як особливе право, відокремлене від права власності. Таке володіння могло бути встановлене «по дарственной записи, завещаю или договору (договору аренды; заставы и пожизненного владения), а также судебным приговором» (§ 425).

Підстави виникнення права власності залишені Зводом 1837 року для регулювання загальноросійським законодавством. Так, зустрічаємо лише поодинокі норми, які стосуються первісних способів набуття права власності: «природный прирост владельцу земли предоставляется пользоваться обсохшею землею, оставшеюся от уклонения воды... в том пространстве широты, где была река (§ 400); скарб отысканный самим владельцем в своей собственной земле, принадлежит ему сполна (§ 402)». Натомість детально регламентовано в кодексі порядок набуття на посвідчення права на майно (§ 494-666). У цьому контексті були збережені формальні особливості, що значно відрізнялись від загальноросійського права. Так, набуття речового права посвідчувалось письмовими актами (крепостными, предъявленными, домашними), фактичною та формальною передачею речі (§ 497, 498). Фактичної передачі достатньо було для рухомих речей (§ 507). Формальна передача нерухомого майна «ввод во владение» здійснюється у такий спосіб: чиновник, який прибув у маєток із запрошеними свідками, оголошує сусідам права нового власника, складає за встановленою формою ввідний лист і на третій день повідомляє про це місцевий суд (§ 661). Похідні способи набуття права власності поділялись на три групи: дарчий чи інший безоплатний порядок набуття права власності (наділення, дарування, виділ, придане, духовний заповіт); спадкування за законом; взаємне набуття права власності.

сті на підставі договору міни чи купівлі-продажу.

У Зводі 1837 року зберегло свої особливості правове регулювання права спільної власності, при цьому розмежовувалась спільна власність подільним та неподільним майном. Деякі зміни були внесені у питання про спільну власність. Тепер при відчуженні співвласником частки спільної власності право переважної купівлі передбачалося для інших співвласників [14, с. 19]. Окрема увага приділялась питанню черезсмужного володіння (розташування земель одного господарства впереміж із чужими угіддями). Таке володіння могло припинятись за рішенням суду як за згодою всіх учасників, так і за вимогою одного з володільців. У тому й іншому випадках черезсмужне володіння вирішується за допомогою взаємної компенсації, приймаючи до уваги не тільки розмір земельної ділянки, але якість та вигоду останньої (§ 445).

Відоме Зводу 1837 року і право сервіту («право угодий в чужих имуществвах» (§ 407-423), яке охоплювало користування чужим лісом за правом проїзду (§ 407), право полювання чи іншого промислу, право володільця озера в чужому лісі використовувати необхідну кількість деревини (§ 412), право володільця сінокошу в чужому лісі брати в необхідній кількості жердини для огорожі (§ 413), право тих, хто займається бортництвом в чужому лісі «драть в оном лыки и лубья» (§ 417). Переважна більшість цих норм взята ще з Литовського статуту, однак розвинутої цілісної системи сервітутів у досліджуваному акті не находимо.

В інших інститутах, описаних у другій частині Зводу 1837 р. зустрічаються положення, які заповнюють прогалини загального законодавства [6, с. 155]. Так, наприклад, вказано цілком однозначно, що володіння вважається спірним з моменту подання до суду позовної за-

яви (§ 450); закріплено, що за давністю не може бути придбане право на майно, яке перебуває у відокремленому від права власності володінні за договором або рішенням суду (§ 452).

Норми зобов'язального права розміщені в різних структурних одиницях частини другої Зводу. Так, книга друга в Розд. II «Про сутність та межі різних прав на майно» містила Гл. V «О праве по обязательствам» і Гл. VI «О праве вознаграждения за ущербы по имуществам и за обиды личные». У книзі третій питанням договірному праву були присвячені Гл. II «О дарении» Розд. I «О дарственном или безвозмездном приобретении прав на имущество», а також Розд. III «О порядке обоюдного приобретения прав на имущество меною и куплею». Решта договірних зобов'язань регламентуються в книзі четвертій. З цього слід зробити висновок, що зобов'язальне право в Зводі 1837 р. не було належним чином систематизоване.

Крім норм, які стосувались окремих видів договорів, Звід містив і положення про складання, здійснення, виконання і припинення договорів, про забезпечення договорів і зобов'язань [15, с. 100]. Тому дискусійним є твердження О. Е. Нольде про те, що книга четверта, про зобов'язання за договорами, також є зібранням розрізнених і не об'єднаних загальними принципами положень [6, с. 166]. Зокрема, можна виділити: загальні положення договірному праву (розділи I та II книги четвертої), які стосуються укладання, виконання, припинення договору, а також забезпечення виконання зобов'язання та договору; окремі види договірних зобов'язань (Розд. III та IV цієї ж книги), в яких усі договори поділені на «обязательства по договорам на имущество» і «обязательства личные по договорам». Щоправда, значна частина цих норм відсилає до загального Зводу законів цивіль-

них. Однак Звід 1837 року також містить чимало особливих (місцевих) норм договірного права. Наприклад, встановлюються додаткові вимоги: до предмета договору (§ 848) «имущества, кои не подлежат частному владению, не могут быть и предметом договора»; до змісту договору (§ 849) «договоры не могут быть составляемы ко вреду посторонних лиц, в оных неучаствующих»; форми договору (§ 850 «все договора и обязательства составляют на дому, но одни из них должны быть сверх того укреплены посредством личного сознания в подведомственных актовых книгах». Так само передбачалась можливість укладання договорів «словесно без всяких письменных актов»: купівля-продаж та запродаж рухомих речей; заклад; зберігання; позичка; позика на суму, що не перевищує 12 рублів сріблом (§ 855).

Виконання зобов'язань могло забезпечуватись: порукою, неустойкою, закладом рухомого майна, заставою нерухомого майна (§ 859). При цьому допускалась можливість усно поручатися за виконання договору позики, укладеного в усній формі (§ 865). Для захисту інтересів поручителя, який виконав забезпечення порукою зобов'язання, передбачався інститут суброгації: такі поручителі, чи їх спадкоємці, «вступают во все права заимодавца, и могут отыскивать удовлетворение на должнике» (§ 869). Щодо неустойки, то її розмір не міг перевищувати суму самого зобов'язання, нею забезпеченого (§ 873), а сплата неустойки не звільняла від виконання обов'язку, якщо інше не передбачено договором (§ 874). Особливістю закладного права була можливість передавати річ в заклад «на упад», тобто з умовою втрати на нього права власності за умови невикupu її в передбачений строк, або без такої умови (§ 882). Звід 1837 року достатньо детально регламентував заставу не-

рухомого майна. Зокрема передбачалася загальна форма застави, проста іпотека, спеціальна іпотека і заставний договір. Хоча всі ці інститути охарактеризовані тільки в загальних рисах, і їх законодавча постановка далека від вдосконалості, все ж правила, що діяли в західних губерніях, незмірно вище розрізнених статей Зводу цивільних законів Російської імперії. У загальноімперському цивільному праві не містилось майже жодної норми, яка б торкалася сутності заставного права; не було навіть елементарного правила про те, що застави задовольняються в порядку старшинства [6, с. 169].

У Зводі 1837 року була досить розгалужена система договорів. При цьому щодо багатьох з них встановлюються спеціальні правові норми порівняно із загальноросійським правом, або ж взагалі передбачаються специфічні правові конструкції. Серед договорів, що отримали достатнє правове регулювання в зводі слід назвати: договір дарування (§ 669-692); договір міни (§ 809-814); договір купівлі-продажу (§ 815-846); договір запродажу (§ 1000-1005); дошлюбний договір (§ 1006-1014); договір довічного володіння (§ 1015-1029); договір найму майна (§ 1030-1046); орендний договір (§ 1047-060); договір позики (§ 1062-1092); договір зберігання (§ 1094-1102) тощо.

Норми зобов'язань з відшкодування шкоди закріплені в розділі, присвяченому сутності та межах різних прав на майно. Пояснюється це тим, що укладачі Зводу виходили із загального правила, відповідно до якого: «никто не может быть без суда лишен прав, ему принадлежащих, посему всякий ущерб в имуществе и всякая обида личная с одной стороны налагают обязанность, а с другой производят право требовать вознаграждение» (§ 465). При цьому розмежовували: відшкодування шкоди, завданої заводінням майном; відшкодування шко-

ди, завданої самовільним користуванням чужим майном; відшкодування шкоди, завданої особистою образою.

Спадкове право в Зводі 1837 року не виділено в самостійну складову частину, а розкривається серед інших підстав набуття права на майна. Більше того, попри своє послідовне розміщення, норми спадкового права структурно розмежовані: спадкування за заповітом розглядається як вид безоплатного набуття права на майно – Гл. V Розд. I книги третьої, тоді як спадкуванню за законом присвячений Розд. II цієї ж книги. Спадкування за заповітом базувалося на принципі свободи заповіту, яка охоплювала, в тому числі, заповідальні розпорядження (§ 734 – заповідати майно в тимчасове володіння; § 735 – здійснювати жертву тощо). Однак при цьому свобода заповіту обмежувалась за суб'єктом (§ 724 – сільські обивателі, що проживали на господарських землях, за своєю волею могли передавати у спадщину лише 1/3 частину рухомого майна, а решта – 2/3 за законом переходила їх дітям з тим, щоб забезпечити продовження їх служби землевласнику [1, с. 42]); за об'єктом (§ 737 – родові маєтки не могли заповідатися). Значна увага приділяється в кодексі формі заповіту (§ 726-732).

Спадкування за законом зберегло достатньо особливостей місцевого права західних губерній. Так, права спадкоємців жіночої статі визнавались в більшому об'ємі, ніж в загальноімперському праві. Лівова частка спадку, три чверті, йде в розділ між синами, одна чверть надається дочкам, що є більше ніж одна восьма і одна чотирнадцята спадщини, на які може претендувати дочка за Зводом цивільних законів Російської імперії [6, с. 162]. Щодо спадкування подружжям один за одним, то встановлювалось загальне правило, відповідно до якого подружжя не має взаємних спадко-

вих прав на майно, що належить кожному окремо на праві власності. У розподіл поступає тільки рухоме майно, набуте ними під час шлюбу з якого одну третину або все отримує той з подружжя, хто пережив іншого, залежно від того, чи конкурують з ним діти [6, с. 164].

Вартими уваги є норми Зводу, які регламентують поділ спадщини. Передбачався поділ спадщини остаточний (вічний) або попередній (тимчасовий). У тому випадку, коли майно повинне ділитися між спадкоємцями поголовно, остаточний розділ допускається тільки тоді, коли всі спадкоємці досягли повноліття; але коли в їх числі перебуватимуть і неповнолітні, то остаточний розділ майна може бути зроблений не раніше, як після досягнення меншими братами повноліття; до того ж часу дозволяється старшим братам чинити попередній розділ (§ 795). При цьому встановлюється заборона на відчуження старшим братом частини спадщини, якою він володіє за попереднім поділом (§ 796). Попередній поділ спадщини не обмежувався давністю та не перетворювався на остаточний (§ 797). Остаточний поділ спадщини здійснювався спадкоємцями за взаємною згодою або судом (§ 800). Остаточний поділ спадщини, вчинений спадкоємцями за взаємною згодою, не підлягав оскарженню (§ 801 – остається навсеред в своїй силі).

Таким чином, дослідження Зводу місцевих законів західних губерній дало нам змогу визначити особливості процесу систематизації цивільного права України в першій третині XIX ст., загальні положення речового, зобов'язального та спадкового права, а також простежити розвиток правового регулювання цивільних відносин у відповідний період. У той же час зміст окремих інститутів потребує більш детального наукового аналізу.

Список використаної літератури

1. *Нелін О. І.* Спадкове право за «Зводом місцевих законів західних губерній» 1837 р. / О. І. Нелін // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. Випуск 187 : Правознавство. – Чернівці : Рута. – 2003. – С. 39-43.
2. Юридична енциклопедія [Текст] : в 6-ти т. Т. 2. Д-Й / Голова редкол. Ю. С. Шемшученко. – К. : Укр. енци. імені М. П. Бажана, 1999. – 744 с.
3. *Аникин С. Б.* Совместное ведение Российской Федерации и ее субъектов : исторические и международно-правовые аспекты становления и развития / С. Б. Аникин // Вестник Саратовской государственной академии права. – 2009. – № 1 (65). – С.14-19.
4. Свод местных законов западных губерний : проект / Издали по поручению юридического факультета Императорского Санкт-Петербургского университета М. Я. Пергамент, А. Э. Нольде. – Санкт-Петербург : Товарищество Р. Голике и А. Вильборг, 1910. – XII, 446, 35 с.
5. *Коросташов О. М.* Особливості правового регулювання цивільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях (перша половина XIX ст.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. В. Коросташов ; Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2001. – 20 с.
6. *Нольде А. Э.* Очерки по истории кодификации местных гражданских законов при графе Сперанском [Текст] / А. Э. Нольде. – СПб. : Сенатская Типография. Выпуск I. : Попытка кодификации литовско-польского права. – 1906. – 314 с.
7. Обзорение исторических сведений о составлении и составлении местных законов западных губерний / А. Э. Нольде, М. Я. Пергамент. – С.-Пб. : Т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1910. – 63 с.
8. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях : Т. 2 / Уклад. : Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. – К. : Правова єдність, 2009. – 1236 с.
9. Енциклопедія історії України : В 5-ти т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2005. – Т. 3 : Е-Й. – 2005. – 672 с.
10. Гражданское законодательство Республики Молдова и Украины : традиции, современность, перспективы : коллективная моногр. / О. А. Халабуденко, Е. О. Харитонов, Е. И. Харитонова [и др.] ; под ред. О. А. Халабуденко (науч. ред.), Е. О. Харитонова ; Междунар. независимый ун-т Молдовы, Нац. ун-т «Одесская юридическая акад.». – К. : ULIM ; Одесса : Б. и., 2012. – 295 с.
11. *Корево Н.* Об изданиях законов Российской империи, 1830-1899 [Текст] : сборник свед. об изд. Свода Законов и Продолжений к нему, Полного Собрания Законов, Сводов Военных и Морских Постановлений, а также об изданиях местных законов / Н. Корево. – СПб. : Гос. Тип., 1900. – 164 с.
12. *Селіхов Д.* Особливості правового статусу губерній лівобережної України та його відображення в законодавчих актах другої половини XIX – початку XX ст. [Текст] / Д. Селіхов // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 1. – С. 60-66.
13. *Скакун О. Ф.* Потрібно формувати завершене цивільне законодавство України на основі приватного права / О. Ф. Скакун // Вісник Академії правових наук України. – 1994. – № 2. – С. 90-99.
14. *Бачур Б. С.* Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в Х – середині XIX ст. (історико-правовий аспект) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Б. С. Бачур ; Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2004. – 22 с.
15. *Луць В. В.* Кодифікація договірної права в Україні (короткий історичний огляд і сучасні проблеми) / В. В. Луць // Вісник Академії правових наук України. – 1994. – № 2. – С. 99-107.